

Co EXIST

Κ. Π. ΚΑΒΑΦΗΣ / Σ. ΤΣΙΡΚΑΣ

ΣΤΟ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙ ΤΟΥ ΚΡΙΤΙΚΟΥ

ΣΕΛΙΔΕΣ ΑΠΟ ΤΑ ΚΑΒΑΦΙΚΑ ΗΜΕΡΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ ΤΣΙΡΚΑ

ΧΡΥΣΑ ΠΡΟΚΟΠΑΚΗ / ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΑΓΓΕΛΗΣ

Η σχέση του Στρατή Τσίρκα με το καβαφικό έργο ξεκινά από τα νεανικά του χρόνια, αλλά σφραγίστηκε δια βίου από τη γνωριμία του με τον ποιητή στις 10 Ιουλίου 1930. «Όταν μετρώ τις ώρες που πέρασα πλάι του», γράφει, «δεν τις βρίσκω περισσότερες από δώδεκα, το πολύ δεκατρείς. [...] Όπως ο κ. Ι. Α. Σαρεγιάννης έχω την εντύπωση πως κι εγώ γνώρισα πολύ τον Καβάφη, κι ας τον έζησα τόσο λίγο. Ίσως γιατί ήταν πυκνή σε ποιητικά θέματα και μνήμες η ομιλία του, όταν ήθελε». Ωστόσο, οι ιδεολογικοί του προσανατολισμοί, έστρεψαν για μεγάλο διάστημα τα ενδιαφέροντά του προς άλλες κατευθύνσεις, στα κρίσιμα χρόνια που ακολούθησαν. Θα επανέλθει μόλις το 1955, για ν' ασχοληθεί πλέον συστηματικά με την καβαφική πολιτεία. Η έρευνα φαίνεται να ξεκινά από μian «έκλαμψη», τον Ιανουάριο του 1955: «Ένα βράδυ, ξαναδιαβάζοντας το *Θερμοπόλες*, σταμάτησα στους στίχους:

*γενναίοι οσάκις είναι πλούσιοι, κι όταν
είναι πτωχοί, πάλ' εις μικρόν γενναίοι*

Περίεργο, είπα. Τι θέλουν οι πλούσιοι κι οι φτωχοί με τους τριακόσιους του Λεωνίδα;»¹

Ο δρόμος προς την ανίχνευση ενός κρυπτικά κοινωνικού Καβάφη, μιας ποίησης που μετουσίωσε ποιητικά σύγχρονες καταστάσεις, ήταν ανοιχτός αν και εξαιρετικά δύσβατος, όπως αποδείχθηκε. Τον ακολούθησε ο Τσίρκας με όλες τις αμφιβολίες και τον συνεχή αυτοέλεγχο, αλλά και με την πίστη στη λειτουργικότητα της μαρξιστικής του προσέγγισης, στον βαθμό που επαληθευόταν από την επίμονη έρευνα.

Αφορμή για την πρώτη του δημόσια τοποθέτηση ήταν η παρέμβασή του στην ευρύτερη συζήτηση περί παρακμιακής τέχνης που είχε ανοίξει στην *Επιθεώρηση Τέχνης*² μεταξύ των διανοουμένων της Αριστεράς. Στο μεταξύ, είχε συγκεντρώσει σημαντικό υλικό: «Όταν ήρθε ο καιρός να στείλω τη συνεργασία μου στο περιοδικό, τα οκτώ από τα δώδεκα κεφάλαια που υπολόγιζα πως θα έχει, είχαν τελειώσει». Τον Αύγουστο του 1955 αρχίζει να κρατάει ημερολόγιο εργασίας.

Από τα πρώιμα εφηβικά του χρόνια ο Τσίρκας κατέγραφε με τρόπο τηλεγραφικό σε μικρές ατζέντες την καθημερινότητά του: ό,τι συνέβαινε στο σπίτι, στο σχολείο, στις παρέες, μια ιδέα, μια φράση που διάβασε ή κάτι που εμπνεύστηκε, εντυπώσεις από θεατρικές παραστάσεις που έφερναν αθηναϊκοί κυρίως θίασοι, από κινηματογραφικά έργα, βιβλία και περιοδικά που ρουφούσε λαίμαργα κ.λπ. Σημαντικές ή αφελείς, οι αυθόρμητες καταγραφές στα ημερολόγια φωτίζουν την πνευματική του διαμόρφωση και στοιχεία του ψυχισμού του, δείχνοντας από νωρίς τα όνειρα και τις φιλοδοξίες του μελλοντικού συγγραφέα. Τη συνήθεια αυτή την κράτησε σχεδόν ως το τέλος της ζωής του.

Ανάμεσα στις ατζέντες του βρέθηκαν δύο μεγαλύτερου σχήματος, οι οποίες αυτονομούνται κατά κάποιο τρόπο από τις υπόλοιπες: πρόκειται για ημερολόγια εργασίας, που αφορούν τη συγγραφή των βιβλίων *Ο Καβάφης και η εποχή του* (1955-1956) το πρώτο, και *Ο πολιτικός Καβάφης* (1960) το δεύτερο (στο εξής: Ημερολόγιο Α' και Β'). Και στα δύο ημερολόγια αποτυπώνονται ήθη και ανθρώπινες σχέσεις των λογίων της παροικίας αλλά και του εθνικού κέντρου (ιδεολογικές συγκρούσεις, συμμαχίες, γενναιόδωρες χειρονομίες, όπως και υπερφίαλες συμπεριφορές), οι διακυμάνσεις τους, από την αφοσίωση και τη συναδελφική αλληλεγγύη ως την απόρριψη και την αμείλικτη πολεμική. Γράφονται, όσο προχωρεί η έρευνα, ενώ συγχρόνως δημοσιεύονται κεφάλαια που θα συγκροτήσουν τον τόμο *Ο Καβάφης και η εποχή του*. Αναγνωρίζουμε κι εδώ κάτι που χαρακτηρίζει και τον μυθιστοριογράφο Τσίρκα: τη συνήθεια να κοινοποιεί τις ιδέες του ή και να δημοσιοποιεί τμή-

Η Χρύσα Προκοπάκη είναι φιλόλογος. Έχει ασχοληθεί ιδιαίτερα με το έργο του Στρατή Τσίρκα και έχει μεταφράσει τις Ακυβέρνητες Πολιτείες στα γαλλικά.

Ο Δημήτρης Αγγελής είναι ποιητής και δοκιμογράφος· διευθύνει το λογοτεχνικό περιοδικό Φρέαρ.

ματα του έργου του όσο αυτό διαμορφώνεται. Εν προκειμένω, η ανάγκη του δηλαδή να δοκιμάσει, να σφυγμομετρήσει τον αντίκτυπο της τολμηρής ερμηνευτικής του πρότασης ειδικότερα στον κύκλο της Αριστεράς, όπου προσπαθεί να κάνει αποδεκτό αυτόν τον «άλλο» Καβάφη που αποτυπώνεται και στα ημερολόγια.³

Αντίθετα, στον *Πολιτικό Καβάφη* (Ημερολόγιο Β'), εκφράζεται με την αυτοπεποίθηση που έχει αποκτήσει, αναγνωρισμένος και βραβευμένος, έστω και ως βιογράφος του ποιητή,⁴ νιώθοντας ότι έχει δικαιωθεί. Προπάντων, το άγνωστο ως τότε ποίημα «27 Ιουνίου 1906, 2 μ.μ.», αυτό το ελεγείο της αιγύπτιας μάνας για τον δεκαεπτάχρονο γιο της, που εκτέλεσαν οι Εγγλέζοι, ήρθε να συνηγορήσει για έναν δημιουργό εν ερηγόρσει, που ανταποκρίνεται στα σύγχρονα γεγονότα και συμμερίζεται τη δοκιμασία του καταπιεσμένου λαού της Αιγύπτου.

Γνωστά τα περισσότερα από τα τυπωμένα κείμενα, αποκτούν μίαν άλλη διάσταση μέσα από τον εξομολογητικό λόγο –υποκειμενικό αναπόφευκτα, ειλικρινή πάντως–, καθώς επαληθεύονται από τη διασταύρωσή τους με άλλες συναφείς μαρτυρίες. Για μια ολοκληρωμένη εικόνα των «περιστάσεων» όχι πια της καβαφικής πολιτείας αλλά του τσιρκικού εγχειρήματος και της δεξιάς του στα χρόνια 1958-1965, θα πρέπει να ληφθούν υπόψη αντίστοιχα χαρακτηριστικά επιστολικά τεκμήρια, όπως η πυκνή αλληλογραφία του με τον Τάσο Βουρνά και προπάντων με τον Μ. Μ. Παπαϊωάννου, τον «προνομιακό συνομιλητή» του, κατά τον Μίλτο Πεχλιβάνο που μελέτησε μαζί με τον Γιάννη Παπαθεοδώρου αυτή την αλληλογραφία,⁵ και βέβαια το βιβλίο του πρώτου για τις *Ακυβέρνητες Πολιτείες*, το οποίο, αν και αφορά κατά κύριο λόγο τη γέννηση της τριλογίας, καλύπτει με επάρκεια και την καβαφική περιπλάνηση του Τσίρκα, συνιστώντας απαραίτητο εργαλείο για τη βαθύτερη κατανόησή της.

Οι καταγραφές του Ημερολογίου Α' ξεκινούν στις 11 Αυγούστου 1955: «Οι Περιστάσεις της Καβαφικής Ποίησης ήτοι Ο Καβάφης χωρίς μεταφυσική». Τίτλος, που δεν επικράτησε τελικά, είναι όμως ενδεικτικός της πρόθεσης του ερευνητή: με πρότυπο το εμβληματικό έργο του Βάρναλη για τον Σολωμό, ο Τσίρκας οραματίζεται μια μελέτη που θα αποκαθάρει το έργο του Καβάφη από την παραφιλολογία και θα αναδείξει με αντικειμενικότητα τα κοινωνικά συμφραζόμενα που ορίζουν την ποίησή του: «Εκείνο που μ' έκανε ν' απορώ ήταν πώς τόσο οι δικοί μας όσο και οι ξένοι, δεν έδειχναν κανένα ενδιαφέρον για τις περιστάσεις του ποιήματος. Παίρναν τον Καβάφη σαν ένα “ιερό τέρας”, ξεκομμένο από κάθε πραγματικότητα του καιρού του, τον κλείνανε μέσα σε μια γυάλα και με το φακό μετρούσαν τις μπαλασσωμένες ρυτίδες του» (*Εποχή*, σ. 19). Στην προσπάθειά του έπρεπε να παλέψει με διακριτές συντηρητικές στάσεις: έχει άλλωστε επισημανθεί η ιδιότυπη συμμαχία του Μάρκου Αυγέρη με τον Τίμο Μαλάνο.

Αμφιβολίες, βασανισμοί, το κυνήγημα του χρόνου: «Εργάστηκα από τις 9 το πρωί ίσαμε τη 1.30 μετά τα μεσάνυχτα! Δηλαδή 16½ ώρες συνέχεια!» (εγγραφή 4.9.1955) ή: «Ο καιρός περνά, ο καιρός περνά!» (5.12.1955). Ξεκλέβει καθημερινά ώρες από τη δουλειά του, ξενυχτάει μελετώντας και γράφοντας μέχρι εξαντλήσεως, επισκέπτεται επανειλημμένως τις διαθέσιμες βιβλιοθήκες και τα αρχεία για να συγκεντρώσει υλικό, συναντά όποιον πιστεύει ότι θα του προσφέρει χρήσιμες πληροφορίες για το θέμα του και γενικά δεν φείδεται κόπου και χρημάτων (βλ. Ημερολόγιο Α' για την αγορά του φακέλου Αναστασιάδη), προκειμένου να συμπληρώσει τα απαραίτητα και πειστικά τεκμήρια. Οι καθημερινές εγγραφές με τις εις εαυτόν παρατηρήσεις αναδεικνύουν το ερευνητικό ήθος και τις συγγραφικές απαιτήσεις του Τσίρκα: «Πρόσεξε Γιάννη. Όχι μόνο το παρατραβάς αλλά και *εκτροχιάζεσαι*. Δεν ξέρεις τι λες, αντιφάσκεις σε ορισμένα σημεία. Θέλει μεγάλη προσοχή. Να κόψεις αλύπητα αν πρέπει», επιτάσσει στον εαυτό του στις 2 Οκτωβρίου 1955.

Δίνοντας το στίγμα του εγχειρήματος, ο Γιάννης Παπαθεοδώρου επισημαίνει: «Αν και η μέθοδος που ακολουθεί ο Τσίρκας πάσχει από ένα είδος θετικιστικού ιστορισμού που οδηγεί στην υπερερμηνεία ορισμένων καβαφικών ποιημάτων, η σημασία της προσέγγισής του αποτελεί σταθμό τόσο για τις καβαφικές σπουδές όσο και για τη μεταπολεμική κριτική της λογοτεχνίας. Είναι η πρώτη φορά που η λογοτεχνική κριτική επιστρατεύει τη λεπτομερειακή ιστορική έρευνα σε πηγές και αρχεία, για να ανασυγκροτήσει το πολιτικό πλαίσιο της καβαφικής ποίησης, χωρίς το παραμορφωτικό πρίσμα του αγοραίου “ψυχολογισμού” και του “παρακμιακού” ψόγου που είχε εγκλωβίσει την, έως τότε, καβαφική κριτική σε σκανδαλοθηρικές, ως επί το πλείστον, αναλύσεις».⁶

Αυτό που, μέσα στον κυκεώνα του υλικού που είχε να τιθασεύσει, τον απασχολούσε ιδιαίτε-
ρως ήταν το ύφος. Ήθελε να γράψει μια μελέτη σαν μυθιστόρημα, με τη μεγαλύτερη όμως δυνατή
τεκμηρίωση. Γράφει στον Μ. Μ. Παπαϊωάννου: «Όμως όταν τελειώσω το πρώτο χέρι, όπου προ-
χωρώ τώρα με τη διστακτικότητα του ανιχνευτή, θα πρέπει όλο να το ξαναχύσω. Να του δώσω
μια φόρμα, αδερφέ, δεν μπορεί να είναι σαν άρθρο εφημερίδας!» (29.8.1955). Πράγματι, *Ο Κα-
βάφης και η εποχή του* είναι συν τοις άλλοις άσκηση ύφους: η δομή, η γλώσσα τον βασανίζουν και
συνιστούν μια πρόκληση με την οποία αναμετρείται ο Τσίρκας καθημερινά. «Τρομερά αποκαρ-
διωμένος από το άνοστο και πλαδαρό γράψιμό μου. Κάθε φορά που διαβάζω Μαλάνο με το κομψό
του γράψιμο, χάνω το κουράγιο μου», γράφει στο ημερολόγιο της 24ης Αυγούστου 1955. Πολύ
αργότερα όμως, μετά τη συγγραφή της *Λέσχης*, με αφορμή σχετική κριτική του Δημήτρη Ραυτό-
πουλου, συμπληρώνει σε υστερόγραφο επιστολής του στον Παπαϊωάννου: «Και μη μου πεις πως
δεν ξέρω ν' αρχινάω “συγγραφικά” ένα μυθιστόρημα γιατί θα σε παραπέμψω στο καλύτερο μυ-
θιστόρημα που έγραψα: τον Καβάφη!»⁷ (11.5.1961).

Αν και οι σχέσεις του Τσίρκα με τον Τίμο Μαλάνο ήταν για πολλά χρόνια αγαθές και ο σεβα-
σμός του πρώτου στον δεύτερο αναμφισβήτητος –είναι χαρακτηριστικό ότι του εμπιστεύεται κε-
φάλαια από το έργο του και τον συμβουλεύεται– η έκδοση της *Εποχής* προκαλεί τη διάρρηξη των
σχέσεών τους, γεγονός που καταγράφεται στη μεταξύ τους αλληλογραφία⁸ και κυρίως σε σειρά
πολεμικών άρθρων που δημοσιεύονται σε εφημερίδες και περιοδικά. Όπως ο ίδιος ο Τσίρκας δι-
ευκρινίζει στην εισαγωγή του *Πολιτικού Καβάφη*, όπου συγκεντρώνει τα σχετικά κείμενα: «Δυο
είναι χοντρά χοντρά τα νήματα που διαπλέκονται από την πρώτη ως την τελευταία σελίδα του κι
εξασφαλίζουν λίγο ή πολύ τη συνοχή του: ο πολιτικός Καβάφης και ο κριτικός Τίμος Μαλάνος».⁹
Εκτός από τον Μαλάνο, στον *Πολιτικό Καβάφη* ρητά ή υπόρρητα καταγράφεται όλη η αντίθεση
με τους επικριτές του, ιδιαίτερα με τον Μάρκο Αυγέρη. Ο τελευταίος, ως κριτική αυθεντία της Αρι-
στεράς, είχε εκφράσει από την αρχή τις αντιρρήσεις του, οι οποίες τελικά διατυπώθηκαν σε μια
κακόπιστη, μικρόψυχη κριτική, που η *Επιθεώρηση Τέχνης* αρνήθηκε να δημοσιεύσει.¹⁰

Σε συνέντευξή του, λίγο πριν από τον θάνατό του, ο Τσίρκας είπε: «Δικαιώθηκα στην προ-
σπάθειά μου που έκανα να βγάλω τον Καβάφη από το γκέτο της ηδονοβλεψίας και του αυτοερω-
τηδονιζόμενου. Όταν λέγανε Καβάφης εννοούσαν τον ερωτικό Καβάφη. Εγώ τον έβγαλα από κει.
Και δεν του κατάργησα την πλευρά του την ερωτική, αλλά και ο ίδιος ο Καβάφης δεν είναι μόνο
αυτό».¹¹ Θα λέγαμε μάλλον πως, με τις καθαφικές μελέτες του, έβγαλε την Αριστερά από το γκέτο
της μισαλλοδοξίας, της υποκριτικής ηθικολογίας και του επαρχιωτισμού, στρέφοντάς την στον
«κόσμον έξω». Με την ανακάλυψη του κοινωνικού Καβάφη προσέφερε βέβαια ένα άλλοθι στους
ομοϊδεάτες του, τους έπειθε δηλαδή με τα δικά τους όπλα: σύντομα, όμως, η αποενοχοποίηση λει-
τούργησε απελευθερωτικά για την ουσιαστική προσέγγιση, την αναγνωστική απόλαυση και την αι-
σθητική αποτίμηση ενός πολυδιάστατου έργου.

Στις τελευταίες εγγραφές του Ημερολογίου Β' σημειώνει ο Τσίρκας: «Προσπαθώ να ξεκάσω
τον Καβάφη που με κούρασε. Απόψε πήγα να κοιμηθώ νωρίς διαβάζοντας το μισογραμμένο μυ-
θιστόρημα» (29.2.1960). Επίσης: «Κι απόψε τιμωρία ο Καβάφης. Διάβασα κάνοντας μικροδιορ-
θώσεις στο Μυθιστόρημα» (1.3.1960).

Στο Μυθιστόρημα, όμως, δηλαδή στη *Λέσχη* που γράφεται παράλληλα, όπως και στα άλλα δύο
τις τριλογίας, έμελλε να μεταγγίσει όλα όσα θησαύρισε από την καταβύθισή του στο παρελθόν:
ιστορία της νεότερης Αιγύπτου, ιστορικά της παροικίας, αντιαποικιοκρατικοί αγώνες των λαών,
ήθη και πάθη αλλοτινών καιρών. Και ο Καβάφης πανταχού παρών, με τα ποικίλα προσωπεία του,
ειρωνικός, τραγικός, ηδονικός, στωικός, θα στοιχειώνει τις ακυβέρνητες πολιτείες.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

- 1 Στρατής Τσίρκας, *Ο Καβάφης και η εποχή του*, Κέδρος, Αθήνα 1971 (α' έκδ. 1958), σ. 18. Στο εξής, το βιβλίο θα αναφέρεται ως *Εποχή*.
- 2 Η συζήτηση περί «παρακμιακής τέχνης» ξεκινάει με τη δημοσίευση της μελέτης του Μ. Μ. Παπαϊωάννου «Φαινόμενα ακμής και παρακμής στη νεοελληνική ποίηση», στο δεύτερο τεύχος της *Επιθεώρησης Τέχνης*. Στη συζήτηση που θ' ακολουθήσει συμμετέχουν και οι Μανόλης Λαμπρίδης, Τάσος Βουρνάς, Μάρκος Αυγέρης (*Επιθεώρηση Τέχνης*, Φεβρ. 1955-Ιαν. 1956). Περισσότερα στοιχεία βλ. πρόχειρα στο Χρύσα Προκοπάκη, «Τα τείχη της Αριστεράς και ο Καβάφης», *Μανδραγόρας* 6-7 (1995), σ. 179-186.
- 3 Για την ανάγκη του να κοινοποιεί τον προβληματισμό του καθώς και τμήματα του εν πρόδω έργου του, με επιστολές συνήθως, βλ. Μίλτος Πεκλιβάνος, *Από τη Λέσχη στις Ακυβέρνητες Πολιτείες. Η στίξη της ανάγνωσης*, Πόλις, Αθήνα 2008.
- 4 Το 1959, του απενεμήθη το Κρατικό Βραβείο βιογραφίας και όχι δοκιμίου, όπως ο ίδιος επιθυμούσε. Το θέμα δεν πέρασε τότε απαρατήρητο.
- 5 Η σχέση Τσίρκα-Παπαϊωάννου που ξεκίνησε το 1955, εξελίχθηκε σε θερμή φιλία που διήρκησε περίπου μία δεκαετία και αποτυπώνεται στη μεταξύ τους αλληλογραφία, η οποία καταγράφει τα προβλήματα και τις αγωνίες του πρώτου στη συγγραφική του πορεία. Ο Παπαϊωάννου τον ενθαρρύνει, τον βοηθά ηθικά και πρακτικά στις έρευνές του, φροντίζοντας και για την έκδοση των βιβλίων του. Θα λέγαμε ότι σ' αυτή την περίοδο ο Τσίρκας «ακουμπάει» στον Παπαϊωάννου και ο Παπαϊωάννου «επενδύει» στον Τσίρκα. Στη συνέχεια επήλθε ψυχρότητα και ρήξη των μεταξύ τους σχέσεων.
- 6 Γιάννης Παπαθεοδώρου, «Οι φωνές των Άλλων: η ετερολογία ως ιδεολογική χειρονομία της αφήγησης στις *Ακυβέρνητες Πολιτείες* του Στρατή Τσίρκα», ανέκδοτη διδακτορική διατριβή, Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών, Τμήμα Φιλολογίας, [2001], σ. 139.
- 7 Βλ. Πεκλιβάνος, *Από τη Λέσχη στις Ακυβέρνητες πολιτείες*, ό.π., σ. 149. *Ο Καβάφης και η εποχή του* πράγματι ανακαλεί μυθιστορηματική σύνθεση. Μια υφολογική μελέτη θα αναδείκνυε μάλιστα καινοτόμες τεχνικές: χρονικές ανακολουθίες, εναλλαγές ύφους, από την πεζή αφήγηση στη ρητορική, σε σχεδόν λυρικές περιγραφές των χώρων και των αισθημάτων, και πάλι προσγείωση σε πραγματολογικά δεδομένα ή λογισμούς. Ο συγγραφέας στήνει ένα υποβλητικό σκηνικό μέσα στο οποίο κινεί συγχρόνως ιστορικούς και ποιητικούς ήρωες.
- 8 Ο Τσίρκας, όπως φαίνεται και από τη σχετική επιστολογραφία (βλ. ενδεικτικά: «Στρατής Τσίρκας προς Τίμο Μαλάνο. Πέντε επιστολές», εισ.-σημ. Δημήτρης Αγγελής, *Νέα Ευθύνη* 6 (2011), σ. 337-345), αποτελεί πλέον το αντίπαλο δέος του Μαλάνου. Εδώ παρακολουθούμε πώς από σύμβουλος μεταβάλλεται σταδιακά σε σκληρό ανταγωνιστή, από τη στιγμή που βλέπει να αποδομούνται βασικές ερμηνευτικές του προτάσεις.
- 9 Για την πλήρη εικόνα των συγκρούσεων στην καθαφική κριτική, ο σημερινός αναγνώστης έχει την τύχη να διαθέτει την εξαντλητική *Βιβλιογραφία Κ. Π. Καβάφη* του Δημήτρη Δασκαλόπουλου, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, Θεσσαλονίκη 2003.
- 10 Να θυμίσουμε πως είχε προηγηθεί η διαβόητη κριτική του Αυγέρη για την *Αριάγνη*, την οποία η *Επιθεώρηση Τέχνης* επίσης δεν δημοσίευσε. Στεγάστηκε τελικά στο περιοδικό *Ελληνική Αριστερά* 7 (Φεβρ. 1964), σ. 49-55: «Μερικά προβλήματα ιδεολογίας και τέχνης (Παρατηρήσεις στο έργο του Στρ. Τσίρκα)». Η κριτική για τον Καβάφη δημοσιεύθηκε ως δεύτερο μέρος του παραπάνω άρθρου: «Μερικά προβλήματα ιδεολογίας και τέχνης Β'», *Πολιτική Οικονομική Έρευνα* 90 (Ιούνιος 1964), σ. 25-28. Αυτά, σ' ένα κλίμα έντονων αντιπαραθέσεων και παρασκηναϊκών κομματικών παρεμβάσεων που είχαν ως αφετηρία τη *Λέσχη*, η οποία προκάλεσε τη διαγραφή του Τσίρκα από την τοπική οργάνωση του ΚΚΕ στην Αίγυπτο (11.7.1960).
- 11 Στρατής Τσίρκας: «Ποτέ δεν επιδίωξα να σταθώ απ' έξω», *Διαβάζω* 29 (1980), σ. 60-71 (το παράθεμα στη σ. 71).